

प्राचीन नेपाली समाज

—डा. दिनेशचन्द्र रेग्मी

पृष्ठभूमि

प्राचीन नेपाल मन्नाले यहाँ अन्दाजी ई. सन् ४६० देखि ७५० सम्म काठमाडौं उपत्यका र वरिपरिका केही जिल्लाहरूमा आफ्नो शासनसम्बन्धी गतिविधिका निश्चित प्रमाण छोडेर जाने तथा स्वयंलाई सूर्यवंशी क्षत्रिय मान्ने लिच्छवि नामले प्रसिद्ध राजवंशको राज्यकाल मान्ने जानिन्छ। स्वयं शासकहरूले र उच्च वर्गका केही सबस्यहरूले कुँदन लगाएका यस्ता अभिलेखहरू नै सरकारी राजनीतिक इतिहासका र सामाजिक इतिहासका पनि एक मात्र विश्वसनीय स्रोत हुन्। यद्यपि यी विवेच्यकालको समाजको पूर्ण र स्पष्ट चित्र उतार्न सम्भव छैनन्। यसैगरी चौथो शताब्दी ईस्वी सन्देखि सातौं शताब्दीसम्मको वंशावली (पारम्परिक गाथा) हरूलाई संग्रहकालको निम्ति अपेक्षाकृत विश्वसनीय स्रोत मानिए तापनि प्राचीनकालको प्रासांगिक विवरण प्रस्तुत गर्न सक्तैनन्। तथापि यिनले लामो परम्परादेखि चलेका केही कुमालाई लिपिवद्ध गरेका छन्, जसको सर्वथा अपेक्षा गर्न सकिदैन। विवेच्यकालका शासक र उच्च वर्ग हिन्दू समाजका आदर्शमा विश्वास गर्ने देखिएकाले कतिपय कुशको व्याख्या गर्ने क्रममा सबसामर्थिक भारतको सामाजिक इतिहासका प्रसङ्गहरू उठाइने छन्।

वंशावलीहरू अनुसार बस क्षेत्रका आरम्भिक

निवासीहरू 'गोपाल' र 'महिषपाल' वा 'आभीर' थिए। वंशावलीमा गोपालको कथा यदुवंशी श्रीकृष्णसंग सम्बन्धित देखाउन खोजिएको छ। पारम्परिक संस्कृत साहित्य वा शूद्र भनिएको आभीर जाति मूलतः विदेशी मानिन्छ र कुनै समय भारतको पश्चिमी भागमा देखा पर्छ। तर यहाँ यिनको पारम्परिक सम्बन्ध देखाउन खोज्नु उद्देश्य होइन। प्रासङ्गिक कुरा यति मात्र हो, परम्पराले ईज्जत गरे झैं यस भेकमा अन्यत्र झैं सम्प्रदाको बालनीको सम्बन्ध पशुपालन र आरम्भिक कृषिसंग रहनु सर्वथा स्वाभाविक थियो। वंशावलीको क्रम अनुसार गोपाल र महिषपाल (आभीर) राजवंशहरूपछि किरातहरूको शासन स्थापित भयो। वैदिक साहित्यमा सीमावर्ती पहाडी क्षेत्रमा बस्ने आर्यतर जातिहरूको सम्बन्धमा किरातको उल्लेख पाइन्छ। सामान्यतया यिनको सम्बन्ध तिब्बत-बर्मली भाषा परिवारका बोली बोल्ने मज्जोत्वाएड समुदायहरूसंग जोड्न गरिन्छ। यहाँका आरम्भिक निवासीहरूमा नेग्रोएड, अष्ट्रालोएड र मज्जोत्वाएड जातिहरूको उपस्थिति रहेको विश्वास गरिन्छ, जसको सम्बन्ध उपर्युक्त जातिहरूसंग थियो।

यिनको अतिरिक्त विवेच्यकालका अभिलेखहरूमा लिच्छवि राजवंशको साथसाथ गुप्त, वृज्जिक, मल्ल,

शाक्य र कोलियको पनि उल्लेख पाइन्छ । सामान्यतया यस राजवंशको तादात्म्य भारतको विहार राज्यको वैशालीका लिच्छवीहरूसँग गरिन्छ । वृज्जिक वा वंज्जि शब्द बौद्ध साहित्यमा वैशालीका लिच्छविहरूको गणतन्त्रको र स्वयं लिच्छविहरूको पर्यायवाची शब्दको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यस अतिरिक्त विवेच्यकालमा लिच्छविहरूकै समान महत्वाकांक्षी र शक्तिशाली रहेका भौमगुप्त, जिष्णुगुप्त आदि जस्ता गुप्तनम्नान्त सामन्तको उल्लेख पाइन्छ । यिनीहरू 'आभीरी' नाम वा जात भएको कुनै महिलाका सन्तान देखिएकाले इतिहासकारहरू यिनलाई पनि आभीर (गुप्त) मान्दछन् । तर शासक वर्गका प्रतिनिधित्व गर्ने यी गुप्तहरूले आफूलाई चन्द्रवंशी क्षत्रिय घोषित गरेका छन् । लिच्छविहरू झैं कोलिय मल्ल र शाक्यहरू मूलतः पूर्व, उत्तर प्रदेश र लुम्बिनीका नजीकका स्वतन्त्र गणतन्त्रात्मक जनजाति रहेका कुरा बौद्ध साहित्यबाट जानिन्छ । यसरी लिच्छवि लगायत यी सबै गणजातिहरू पालिप्राकृत भाषा बोल्ने र जैन वा बौद्ध धर्ममा विश्वास गर्ने गर्थे । तर विवेच्य क्षेत्रमा यी सबै राजतन्त्रका प्रबल पक्षपाती देखिन्छन् । यसो हुनुका राजनीतिक कारणहरू सम्बन्धित क्षेत्रको इतिहासबाट केलाउन सकिन्छ । राजतन्त्रात्मक राज्यहरूका आक्रमणबाट संतप्त भएका गण जातिहरूमध्ये लिच्छविहरूको गणतन्त्र शक्तिशाली थियो । यिनीहरूसँग वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गरेर प्रथम चन्द्र गुप्तले गुप्त साम्राज्यको जग बसालेको विश्वास गरिन्छ । तिनका पुत्र समुद्र गुप्तले पनि यस सम्बन्धको उल्लेख ससम्मान गरेका छन् र नेपाललाई करद राज्यहरूको सूचीमा राखेका छन् । हिन्दू धर्म, वर्ण व्यवस्थाको प्रचार, अनेक सम्प्रदायहरूको जन्म, संस्कृत भाषाको उन्नति तथा कला, वास्तुकला र मुद्रा कलामा भारतीयकरण गुप्त साम्राज्यका विशिष्ट उपलब्धि मानिन्छन् ।

“नेपाल” मा लिच्छविहरूले समुद्र गुप्तको अधीन प्रान्तीय शासकको रूपमा शासन आरम्भ गरे, अथवा अघिदेखि नै शासन कायम गरे अथवा गुप्त शासनबाट मुक्त बनाउन योगदान पुऱ्याएको कारणले राजा वन्न पुगे, यी सम्भावनाहरूमध्ये कुनै ठीक हुन सक्छ, तर यिनले

आफ्नो राज्यस्थापना गर्न शाक्य, मल्ल र कोलियहरूबाट सहायता पाएका हुन सक्छन् । विशेष महत्त्वको कुरा त के भने यहाँको यो राजवंश भारतको गुप्त सम्राटबाट निकै प्रभावित थिए तथा भारतमा गुप्त साम्राज्यको पतनको वेलामा ई. सन् ४६४ मा यहाँ हिन्दू-राजतन्त्रको प्रमाण पाइनु शुरू हुन्छ, जसलाई संयोग मात्र भन्न सकिदैन । यस कालको प्रथम अभिलेख चाँगुनारायण मन्दिरको द्वार-सामुन्ने स्थापित छ । संस्कृत भाषाको यो अभिलेख विष्णुको स्तुतिबाट आरम्भ गरिएको छ र यसमा राजा मानदेवले स्वयंले क्षत्रिय भएको र तदनु रूप आचरण गरेकोमा गर्व गरेका छन् र युद्ध एवं विजयको यात्रा र ब्राम्हणहरूलाई दिएको दानको उल्लेख गरेका छन् ।

समाज

यहाँका प्रारम्भिक राजाहरूमा वर्णव्यवस्थालाई आदर्श मान्ने हिन्दू सामाजिक व्यवस्था, राजतन्त्रको आदर्श अनुरूप राजनीतिक र सांस्कृतिक व्यवस्था कायम भएको तथ्यलाई, समसामयिक अभिलेखहरूले इङ्गित गरेका छन् । संभवतः शरणार्थीहरूका रूपमा आएका तथा सामान्यतया क्षत्रियका रूपमा मानिएका लिच्छवि, तिनका छिमेकी, गुप्त सामन्त, वसुधे इ. अन्य क्षत्रियहरू; गुरु, धार्मिक नेता, तथा कर्मकाण्डीका रूपमा आएका ब्राम्हणहरू; साथै घुमी घुमी व्यापार गर्ने वणिक् (वैश्य); तिनका नायक सार्थवाहहरू उच्च वर्ण अर्थात् द्विजहरूका प्रतिनिधित्व गर्थे । यिनका साथ साथ बहुसंख्यक जनसंख्या संभवतः अघिदेखि नै गोपाल, आभीर र किरातहरूकै थियो । आर्थिक दृष्टिले कमजोर रहेका यस्ता स्थावीय जनजातिहरूमध्ये केहीलाई वर्ण व्यवस्थाभित्र शुद्रको श्रेणीमा राखिएको भएमा केही आश्चर्य छैन । शासक परिवार, सामन्त जस्ता उच्च वर्णहरूकै अभिलेख पाइने भएको कारणले यी वर्णहरू बारेमा अपेक्षाकृत बढी सूचना पाइन्छन् ।

तर प्रारम्भदेखि नै यहाँ निवास गर्ने जनजातिहरूको सामाजिक अध्ययनका आधार निर्बल र अपर्याप्त छ । अभिलेखहरूमा स्थानीय ग्रामवासीहरूलाई सम्बन्धन गर्दा “अष्टादश प्रकृति” शब्दको उल्लेख पाइन्छ । यसको सामान्य अर्थ “अठार किसिमका जन समुदाय वा जात”

भन्ने गरिन्छ । केही अभिलेखहरूका क्षेत्रीय निवासीहरूलाई सम्बोधन गर्दा ग्रामप्रधानको साथ साथ ब्राम्हण र चाण्डाल (शुद्र) को उल्लेख गरेपछि "अष्टादश प्रकृति सहित" भन्ने शब्दावलीको उच्चारण भएको छ । यसबाट चार वर्णहरूको अतिरिक्त त्यतिखेर अठार प्रकृतिको उपस्थिति रहेको स्पष्ट हुन्छ । यिनमा पहिलेदेखि कै स्थानीय निवासीहरूको बहुसंख्यक थियो भन्ने अनुमान गर्नु उचित प्रतीत हुन्छ । सारांशमा आफूलाई सूर्यवंशी क्षत्रीय घोषित गर्ने हिन्दू राजवंशद्वारा शासित प्राचीन नेपाल बहुजातीय देश थियो ।

विवेच्यकालका अभिलेखहरू सामाजिक दृष्टिले महत्वपूर्ण दुई वटा कार्यालयहरूको उल्लेख गर्छन् । यिनमा एक त सम्भवतः वर्णव्यवस्थाका पक्षपातीहरूसँग सम्बन्ध राख्थ्यो, अर्को सम्भवतः प्राचीन जनजातिहरूको सामाजिक जीवनसँग सम्बद्ध थियो । "भट्टाधिकरण" नामक पहिलो कार्यालयको काम वर्ण व्यवस्थालाई दीयो राख्नु, वर्ण व्यवस्थामा आधारित समाजको संरचनालाई बढावा दिनु र वर्ण धर्मसङ्करताको स्थिति पैदा हुन नदिनु रहेको देखिन्छ । संस्कृतेतर भाषामा नामकरण गरिएको सामाजिक महत्वको अर्को कार्यालय "माप् चोक" सम्भवतः संस्कृतेतर जन समुदाय अर्थात् स्थानीय प्राचीन निवासीहरूको सामाजिक जीवनलाई नियमित गर्थ्यो । यसको नाम किरात अर्थात् तिब्बत-बर्मेली भाषा परिवारको बोलीमा रहन गएको मानिन्छ ।

परिवार

प्राचीन ऐतिहासिक कालमा नेपाली समाज दुई प्रमुख समुदायमा विभक्त थियो भन्ने कुरा मानेर पारिवारिक संरचनाको कुरा उठाइँदैछ । पति-पत्नी, छोरा-छोरी, भाइ-बहिनी आदि सदस्यहरूले संघटित परिवारका आधार विवाहको माध्यमले वैध यौन-सम्बन्ध, आर्थिक शारीरिक र धार्मिक वा पारम्परिक सुरक्षा मुख्य हुन् । परिवार मानवको आश्रय-स्थल हो । आजभोलि शहर-बजारमा पतिपत्नी र सन्तानहरूको एकात्मक परिवारको संख्या बढ्दो छ । तर गाउँ घरमा अझै तीन वा बढी पुस्ताका सदस्यहरू साझा घरमा बसी एउटै भान्सामा भोजन गरी साझा सम्पत्तिको उपभोग गर्ने ठूलो 'संयुक्त

परिवार" को अस्तित्व नरहेको होइन ।

हिन्दू समाजमा आरम्भदेखि नै पितृप्रधान संयुक्त परिवार आदर्श थियो र पतृका सम्पत्ति अविभाज्य मानिन्थ्यो । कर्त्ता वा घरमूलीको मृत्यु भएमा ज्येष्ठताको क्रममा उत्तराधिकार सन्ध्या । यसको एक माघ उद्देश्य पितृप्रधान संयुक्त परिवारलाई दृढ बनाइराख्ने रहेको थियो । गृह्य सूत्रकारहरूले ज्येष्ठताको क्रममा उत्तराधिकारको व्यवस्था दिनुको साथ साथ सबै अशियारहरूले बाबुबाट अंश पाउनु पर्ने पक्षमा पनि मत नदिएका होइनन् । पछिल्लो विकल्पको अर्थ थियो प्रत्येक छोरोलाई परिवारको कर्ता मानिनु अर्थात् अनेक एकात्मक परिवारको अस्तित्व बनाउनु । सम्भवतः पहिलो पल्ट यस्तो मत दिने सूत्रकार आपस्तै थिए । यिनले छोराहरूलाई स्वयं पिताले अंशबण्डा गरिदिनुलाई उत्तम मानेका छन् । मनुले एक ठाउँमा जेठो छोरोले मात्र अंश पाउनु पर्ने (९.१०४) चर्चा गरेका छन् भने अर्को ठाउँमा पिताको मृत्युपछि मात्र उसको सम्पत्तिमा बाबु भाइ सबै बराबर अंशबण्डा गर्नु पर्ने दुवै पक्षमा व्यवस्था दिएका छन् । दोस्रो विकल्पको समर्थनमा मनुले छोराहरूले भिन्न भएर रहँदा धर्मको बृद्धि हुने कुरा गर्दै भिन्न हुनुलाई धर्म सङ्गत पनि मानेका छन् (९.१११) । यसको अर्थ कदाचित् ईसवीका आरम्भक शताब्दीहरूमा पितृप्रधान संयुक्त परिवार हिन्दू समाजमा आदर्श त थियो तर यसमा र एकात्मक परिवारको बीचमा सङ्घर्ष भने चर्कै दे थियो भन्ने निस्कन्छ । बौद्ध साहित्य, रामायण, महाभारत र पुराणहरूबाट पनि यो दुई किसिमका परिवारहरूको आन्तरिक सङ्घर्षका संकेत पाइन्छन् । गुप्तकालमा पनि यस्तै स्थिति देखिन्छ ।

विवेच्य क्षेत्रबाट प्राप्त प्रमाणबाट यहाँ पनि गुप्तकालीन भारतको समान वर्णव्यवस्था लभ्यायत हिन्दू सामाजिक मान्यता रहेको देखिएकोले प्राचीन 'नेपाल'को हिन्दू समाजमा परिवारसम्बन्धी मान्यता पनि समान रहेको अनुमान गर्ने सकिन्छ । राजधानीको अतिरिक्त यहाँका विभिन्न गाउँहरूमा त्यतिखेर अष्टादश-प्रकृतिको साथ साथ ब्राम्हण परिवार तथा वात वा सामन्तको रूपमा क्षत्रियहरूको उपस्थितिको प्रमाणबाट यो कदाचित्

शासकहरूको सुनियोजित योजनाको परिणाम थियो कि भन्ने सम्भावना देखा पर्छ ।

विवेच्यकालका केही अभिलेखहरूमा "ग्राम कुटुम्बी" हरूलाई सम्बोधन गरिएका छन् । कुटुम्बको सामान्य अर्थ "संयुक्त परिवार" भन्ने गरिन्छ । कृषि र पशुपालनमा आधारित सामग्री समाजमा संयुक्त परिवार प्रथा रहनु स्वाभाविक हो । वर्तमान नेपालका कतिपय जनजातिहरूको सामाजिक अध्ययनबाट पनि यो बुझ्न सकिन्छ । कृषकलाई काम गर्ने हातको भइरहने खाँचो संयुक्त परिवार प्रथाबाट सरलतासंग पूरा हुन्छ । केही पहिलेसम्म नेपालमा ठूलो परिवार हुनु सम्पन्नताको चिन्ह मानिन्थ्यो । यद्यपि विवेच्यकालका अष्टादश-प्रकृतिको पारिवारिक स्वरूपबारे जानकारी दिने प्रमाणको अभाव छ तथापि तिनमा पनि संयुक्त परिवारकै चलन बढी रहेको भए आश्चर्य छैन । समाजशास्त्रीहरूको विचारमा (१) बढी सदस्यहरूको कारण ठूलो आकार, (२) सामूहिक निवास र भान्सा, (३) साझा सम्पत्ति, (४) धर्म र परम्पराको प्रधानता, (५) सामूहिकतावादी प्रकृति र (६) गुली (कुटुम्बी) को सर्वोच्च स्थान संयुक्त परिवारका मुख्य विशेषताहरू हुन् । यद्यपि प्रमाणको न्यूनताको वर्तमान स्थितिमा प्राचीन नेपालको संयुक्त परिवारमा यी विशेषताहरूको विवेचना गर्न कठिन छ ।

अभिलेखहरूका केही सन्दर्भ अनुसार सामान्यतया पैतृक सम्पत्ति अविभाज्य मानिने तर विशेष परिस्थितिमा त्यसको विभाजन पनि गरिने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यंज्जाल हिटीको सं. ६४ (ई. सन् ६४०) को शासकीय लेखमा विशेष निगाहसमेत भनिएको छ, "हत्या, चोरी, राजद्रोह परस्त्री संग्रह जस्ता ठूला अपराधमा दोषी ठहरिएको व्यक्तिको आफ्नो अंशको घरखेत गाईवस्तु आदि सम्पत्ति मात्र दरबार लाग्नेछ, तर त्यो अपराधीका अशियारहरूबाट अलिकति पनि बढी जवर्दस्तीसंग लिइने छैन ।" यसको एक वर्षपछिको अर्को (भृङ्गारेश्वरको) अभिलेखमा पनि यस्तै निगाह गरिएको छ । यी दुवै ग्रामवासीहरूलाई तिनले गरेका विशेष कामले रिझिएका शासकले यस्तो निगाह गरेका थिए । यसबाट ठूला अपराधीको सम्पूर्ण परिवार सजायको भागी बन्थ्यो तर

राजाबाट निगाह प्राप्त गर्ने जस्ता विशेष परिस्थितिमा चाहिँ अपराधीको व्यक्तिगत अर्थात् आफ्नै अंश मात्र सरकार लाभार्थी भन्ने कुराको संकेत पाइन्छ । यताबाट संयुक्त परिवारको सम्पत्ति सबै अवस्थामा विभाज्य मानिदैनथ्यो, अर्थात् संयुक्त परिवार बनिरहन्थ्यो र केही परिस्थितिमा मात्र यो विभाज्य हुन्थ्यो अर्थात् अक्षयण्डा पनि हुने गर्थ्यो भन्ने जानकारी हुन्छ । अर्का शब्दमा संयुक्त परिवार टुट्न गई व्यक्तिगत वा एकाकी परिवारको संघटनका परिस्थिति पनि आइरहन्थे भन्ने देखिन्छ । आर्थिक कारण, कलह, सदस्यहरूको बसाइँ सराई, स्थान र पेशा मा परिवार संख्यामा बृद्धि, घरमा स्थानको कमी जस्ता कारणले संयुक्त परिवारमा बीच बीचमा फाटो आइरहनु र टुट्नु स्वाभाविक थियो । तर यसबारे बढी सूचना दिने सामग्रीको अभाव छ ।

तर संयुक्त परिवारको विघटनको परिणाम सधैं एकात्मक परिवारको उत्पत्ति थियो भन्न संभवतः मिल्दैन । ज्ञातव्य छ, मल्लकालीन नेवार समुदाय संयुक्त परिवारका विवाहित छोराहरूका पिता सदस्यहरू घर सल्लाह गरी थकालीको नेतृत्वमा अनेक संयुक्त परिवारका कर्ताको रूपमा छुट्टिन्थे । मूल संयुक्त परिवारबाट अनेक संयुक्त परिवारको जन्म हुन सक्ने मध्यकालको यो परम्परा अझै प्राचीन रहेको भएमा आश्चर्य छैन । तर पर्याप्त सामग्रीको अभावमा प्राचीन नेपालको परिवारबारे बढी कुरा जान्न सकिएको छैन ।

प्राचीन नेपाली परिवारमा मातापिता, पति, वहिनी आदि सदस्यहरूको आदर र प्रेम व्यक्त गर्नु आदर्श मानिन्थ्यो भन्ने कुरा तत्कालीन अभिलेखहरूका केही प्रसङ्गहरूबाट स्पष्ट हुन्छ । हिन्दू समाजमा प्रचलित चलन अनुसार स्त्रीले पतिसंग र विधवाले छोराहरूसंग अनुभूति नलिई पैतृक सम्पत्तिबाट खर्च गर्नु निषेध छ । यस परम्पराको निर्वाह उच्च वर्गमा यहाँ पनि हुन्थ्यो भन्ने कुराको संकेत पशुपतिको एक अभिलेखमा पाइन्छ । परिवारमा महिलाको अवस्था निम्न रहेको कुराको संकेत पाइन्छन् ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

संस्कृत

आपस्तम्ब गृह्य सूत्र—सुदर्शनाचार्य टीका, मैसूर ।

मनुस्मृति—रामेश्वर मठ, अनु. सं., दिल्ली : चौखम्बा,
१९८५ ।

मिताक्षरा—याज्ञवल्क्य स्मृतिमा विज्ञानेश्वरकृत भाष्य
बम्बई, १९०५ ।

याज्ञवल्क्यस्मृति—सम्पादक, जे. आर. धरपुडे, बम्बई,
१९२६ ।

अन्य

Kane, P. V., *History of Dharmashastra*, 5
Vols, Poona, 1930-1953.

खत्री, प्रेमकुमार, नेपाली समाज र संस्कृति, काठमाडौं
त्रि. वि., २०३६ ।

Ghurye, G. S., *Caste, Class and Occupation*,
Bombay, 1961.

Chatterjee, S. K., "Kiratajana kriti, the Indo-
Mongolorids, Their contributions to the
History & Culture of India" *JRASB*,
XVI-2, (1950) (pp. 143-235)

नेपाल, ज्ञानमणि, नेपाल निरुवत, काठमाडौं : ने. रा.
प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०४० ।

पौडेल, नयनाथ, सम्पादित, भाषा वंशावली भाग १,
काठमाडौं : पुरातत्व विभाग, २०३० ।

पराजुली, बुद्धिसागर र अन्य सम्पादित, "गोपाल वंशा-
वली" हिमवत्संस्कृति १, १ (२०२६)

मिश्र, जयशङ्कर, प्राचीन भारतका सामाजिक
इतिहास, पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी,
१९८३ ।

Wright, Daniel, *History of Nepal*, Kathmandu
(reprint), 1972.

रेग्मी, जगदीशचन्द्र, लिच्छवि संस्कृति, काठमाडौं :
रत्नपुस्तक मण्डार, २०२६ ।

— प्राचीन नेपालको राजनीतिक इतिहास,
काठमाडौं : ने. रा. प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३५ ।

Regmi, D. R., *Ancient Nepal*, Calcutta, 1961.

रेग्मी, दिनेशचन्द्र, "प्राचीन नेपाली संस्कृतिको विकास-
क्रम" महेन्द्र क्याम्पस अनुसन्धान पत्रिका,
अङ्क १, भाग १, दाङ्ग, २०३६, पृ. ११-१६

— "नेपालका धर्म व्यवस्था र जात" गोरखापत्र,
पौष ३, २०३९ ।

Rhys, Davids, *Buddhist India*, London, 1903-

बज्राचार्य, घनवज्र, संपादित, लिच्छविकालका
अभिलेख, काठमाडौं : त्रि. वि. २०३० ।